

*Книшева Лілія Валеріївна,
здобувач Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв
knysheva@mail.ru*

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ ДОНЕЧЧИНИ ТА ЇЇ РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА

У статті розглянуто історичні передумови становлення професійної музичної освіти Донеччини на межі ХІХ–ХХ століть. Виявлено пріоритетні риси соціокультурного розвитку краю та їхню регіональну специфіку. Досліджені форми музично-просвітницької діяльності на Донеччині (з кінця ХІХ століття до 1940-х років), їхні характерні риси, тенденції та вектори повоєнного розвитку. Виявлено причини гострої потреби в регіоні у кваліфікованих кадрах.

Ключові слова: соціокультурні особливості, полікультурність, міграційні процеси, музична освіта, аматорська творчість, концертно-просвітницька діяльність.

*Кнышева Лилия Валериевна,
соискатель Национальной академии
руководящих кадров культуры и искусств*

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ СТАНОВЛЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МУЗЫКАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДОНЕТЧИНЫ И ЕЁ РЕГИОНАЛЬНАЯ СПЕЦИФИКА

В статье рассмотрены исторические предпосылки становления профессионального музыкального образования Донетчины на рубеже ХІХ–ХХ столетий. Определены приоритетные черты соціокультурного развития края и их региональная специфика. Исследованы формы музыкально-просветительской деятельности на Донетчине (с конца ХІХ столетия до 1940-х годов), их характерные черты, тенденции и векторы послевоенного развития. Вывявлены причины острой потребности в регионе в квалифицированных кадрах.

Ключевые слова: соціокультурные особенности, поликультура, миграционные процессы, музыкальное образование, аматорское творчество, концертно-просветительская деятельность.

*Knysheva Liliya,
applicant of National Academy
of managerial staff of culture and arts*

HISTORICAL BACKGROUND OF FORMATION OF MODERN SYSTEM OF PROFESSIONAL MUSICAL EDUCATION IN DONETSK REGION AND ITS SPECIFICS

The subject of this study is to determine social and cultural life of Donetsk region in the period between the end of the ХІХ century and the beginning of the ХХ century. The objectives of the article are to define the historical background of modern system formation of professional musical education in Donetsk region and its specifics. The forms of musical

and educational activity in Donetsk region (from the end of the XIX century up the 1940), their peculiar features, tendencies and vectors of further development are observed in the article. The result of the research shows the causes of rapid formation of musical education system in the region in the after-war period. The main reason for this was the developed net of cultural and pedagogical educational establishments in the region.

Key words: sociocultural characteristics, polyculture, migration processes, music education, amateur creativity, concerts and educational activities.

Вивчення культурної своєрідності регіонів України в останні десятиріччя набуло широкого розмаху серед науковців. Зокрема дослідження проблем музичної освіти, як одного з формувальних чинників культурного рівня населення та його національної ідентифікації, є актуальним напрямом сучасної науки.

Різні аспекти музичної освіти та музичного життя українських регіонів досліджено у працях Т. Бурдейної-Публіки [2], А. Мартинюка [9], О. Якимчук [13] та інших. Музичне життя Донеччини в історіографічному й регіональному аспектах висвітлено у ґрунтовних дослідженнях Т. Кіреєвої [7] та О. Ущипівської [12]. Водночас вузько спрямованого, узагальнювального дослідження про становлення системи професійної музичної освіти, її історичної та соціально-економічної зумовленості, на сьогодні не існує.

Кожний окремих регіон характеризується як сукупність соціально-культурних сил, груп, рухів, а також як носій культурного потенціалу. Без дослідження історико-культурної та етнокультурної самобутності регіону, його ландшафтних особливостей, традицій, пам'яток історії та культури, неможливий ґрунтовний аналіз окремих його складників, до яких належить і система професійної музичної освіти. Тому мета цієї публікації – виявити історико-культурологічні, економічні, соціальні, територіальні особливості формування регіону та їхній вплив на розвиток музично-освітніх процесів на Донеччині.

Процес музичного просвітництва як складник духовної культури суспільства має дві взаємозумовлені особливості. З одного боку, музична освіта залежна від стану матеріальної та духовної культури, а з іншого – сама впливає на формування носіїв культури. Дослідження проблем музичної освіти вимагає міждисциплінарного підходу, у якому особливе місце займає культурологічний аналіз. Освіта та соціально-культурологічна проблематика мають зону перехрещення – спільний предметний простір.

Донеччина – регіон, який має досить специфічні історичні особливості, що сягають корінням перших спроб видобутку солі на Торських озерах. Незважаючи на свою природну торговельно-промислову спрямованість, тільки на початку ХХ століття регіон отримав повноцінний розвиток, але ж, зумовлений новими змінами, він майже втратив культурну спадкоємність.

«До кінця ХVІІІ століття на території Донбасу були сформовані всі необхідні умови для його перетворення в унікальний полігон майбутніх епохальних реформ і перетворень. Тут були створені всі передумови для народження якісно нової культури «донецького етносу» [10, 27]. Тобто, багатий економічний потенціал краю, ще у ХVІІІ столітті зосередив у собі великі сили для швидкого розвитку регіону та створення нової багатонаціональної культури.

Уже наприкінці XVIII століття в межах сучасної Донецької області мешкало понад 30 етносів: «українці склали 61,3% від загальної чисельності, росіяни – 20,5%, греки – 7,3%, молдавани – 2,5%» [6, 277]. Починаючи з XIX століття на цій території розвивали промислову діяльність не тільки представники місцевого населення, а й вихідці з Італії, Австро-Угорщини, Англії, Голландії, Франції, Бельгії. Поряд з економічним розвитком збільшувалася і чисельність населення краю. Створення нового соціального прошарку – промислового пролетаріату – відбувалося за рахунок розореного селянства. «Наприкінці XIX століття внаслідок міграційних процесів переважно з російських губерній (з чорноземного центру Росії) у Донбас прибуло 82,5% робітників. Так само були присутні і переселенці з територій здебільшого з українським населенням – із Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської губерній» [там само]. Процес переселення за XX століття набув такої широти, що на початок 2014 року на Донеччині були зареєстровані і діяли 92 національно-культурних формування, що поєднують греків, євреїв, іспанців, поляків, німців, вірменів, росіян, татар, представників дагестанських народів загальною чисельністю понад 70 тис. чоловік. Культурні особливості регіону склалися у процесі взаємодії різноманітних культур і конфесій, привнесених народами-переселенцями.

Переважаюча частина робітничих населених пунктів на Донеччині створювалася методом «колоній»-поселень біля промислових підприємств. Поселення існували відокремлено, доки промисловий розвиток не призвів до їхнього злиття. Уже в XX столітті основним утворювальним чинником територіального устрою Донеччини, який ознаменовано розвитком міських агломерацій, стала не лише промисловість, але й наука, культура, соціальна інфраструктура. Тож одним із найважливіших чинників формування соціокультурного простору та освіти краю були міграційні процеси, які активно стимулювали створення нових культурних цінностей. Особливістю регіонального розвитку стала швидкість агломераційних процесів, що дозволяло децентралізувати розвиток культури та мистецтва. Процес розвитку охоплював не тільки індустріальні містечка, а й маленькі промислові та шахтарські поселення. Регіональна специфіка Донеччини визначилася в процесі формування етнічної та поселенської структури населення краю.

Важливими дослідженнями з питань зародження музичної освіченості населення Донеччини є роботи Т. Гердової. Дослідниця засвідчує, що першими паростками музичної освіти в регіоні були церковний хоровий спів та вивчення нотної грамоти в приходських школах. Наприкінці XIX століття широкого розмаху набула приватна музична практика окремих викладачів і створення приватних музичних класів, курсів. Так, у Маріуполі існувала приватна музична школа Л. Каневського, а при школі – Маріупольське товариство аматорів. На початку XX століття з'явилися музичні та музично-драматичні аматорські об'єднання, музичні гуртки при загальноосвітніх закладах, самодіяльні гуртки при клубах [3].

Церковний спів, музика, елементарні основи музичної грамоти викладалися у гімназіях Донецького краю, у складі педагогічного колективу яких перебували навіть випускники Празької та Петербурзької консерваторій. Особливістю музичної гімназійної освіти була гарна матеріальна база, велика кількість музичного інвентарю, який включав навіть набори інструментів для струнного, духового та народного оркестрів.

Наприкінці XIX – початку XX століття на Донеччині було поширене домашнє музичне навчання. За ствердженням І. Анненкової, музикування стало частиною культурної традиції та складником системи вимог до освіченої особистості у XVIII – XX століттях. Домашній простір за відсутності на території сучасної Донеччини спеціалізованих музичних навчальних закладів забезпечував полівекторну спрямованість музичної освіти: публічність та приватність [1]. Отже, музикування було одним із поштовхів до подальшого формування та розвитку загальної та професійної музичної освіти.

Широкої популярності в дожовтневий період набули аматорські об'єднання, члени яких мали музичну освіту і намагалися привернути увагу широких верств населення до великих зразків світової музики. «Аматорський мистецький рух у регіоні на початку XX століття одержав деяку підтримку з відкриттям музичних шкіл у Луганську та Маріуполі. Місцеві аматори брали участь у концертах разом із музикантами-професіоналами, спілкування з якими сприяло вдосконаленню музичної майстерності аматорів» [3, 4].

Дослідниця музичної культури Донбасу Т. Кіреєва серед особливостей розвитку музичної культури та освіти на межі XIX та XX століть визначає такі: «стрибокподібність, асистемність загальноосвітнього і музичного виховання, якісні зміни в освіті і музичному розвитку» [7, 17]. Аналіз цих чинників призводить до висновку, що на межі століть у музичній освіті Донеччини, незважаючи на відсутність системності та професіоналізму, окреслилися тенденції виходу музичної творчості на музичну естраду та віддалення її від домашнього музикування.

Серед освітніх закладів, що підтримували музичну грамотність наприкінці XIX століття, у Юзівці виділялося двокласне училище Свято-Преображенського братства. «Займалися в училищі і музичною освітою учнів. В училищі було створено учнівський хор під керівництвом вчителя І. Л. Шишкіна, у якому нараховувалося до ста осіб» [12, 117].

Більшість професійних музичних закладів України кінця XIX – початку XX століття були створені та існували за підтримки Імператорського Російського музичного товариства. На території Донеччини через відсутність на той час великого культурного центру діяльність зазначеного товариства характеризується декількома випадками. За його сприяння 1919 року «були відкриті: Вищий музично-драматичний навчальний заклад «Донська філармонія» і Консерваторія Російського музичного товариства. Але через організаційне і фінансове безладдя навчальні заклади незабаром перестали існувати» [7, 22].

Після подій Жовтневої революції в Донбасі лютувало безробіття, голод та злидні. 60% гірників були зовсім неграмотні, серед інших спеціальностей цей відсоток сягав 75%. Аналіз стану губернії засвідчив, що сам регіон йому ладу не дасть. «Донецький Нарком освіти відправив В. І. Леніну телеграму, у якій підкреслив необхідність мобілізації п'яти тисяч вчителів зі всієї країни для Донбасу» [8, 2]. Великі просвітницькі зусилля влади дали результати вже через три роки, коли кількість неграмотного населення зменшилася до 12%. З'явилися і перші ознаки відродження музичного життя краю, що насамперед підтверджували об'яви в місцевій пресі про надання музично-освітніх послуг. Набувало розмаху робітничє аматорське мистецтво.

У повоєнний час тривала популярність аматорського руху, але змінилися функції творчих аматорських об'єднань. Із приходом у такі творчі об'єднання робітничого контингенту на перший план висунулася проблема засвоєння елементарних музичних знань. Отже, пріоритети аматорських музичних об'єднань змістилися з художнього спілкування та концертування на музичне просвітництво [3].

Музична освіта цього періоду існувала як додаток до загальної та можливість урізноманітнити дозвілля, але до справжньої масової музичної культури в Донбасі було ще далеко. Дивували стійкість та ентузіазм малочисельних груп професійних музикантів, які в тяжких соціально-економічних умовах робили спроби створення художнього середовища серед робітничого класу. «Так, наприкінці 90-х років XIX століття на залізничній станції Лозова-Павлівка на кошти її робітників було побудовано народну аудиторію для виступів аматорського театру. 1896 року при Юзівському металургійному заводі за ініціативою робітників розпочав діяльність музично-драматичний гурток. На початку XX століття в Юзівці за ініціативою директора заводу А. Свінціна побудовано великий літній театр «Аудиторія», де працювали два драматичних колективи – російський та український, хор та оркестр духових інструментів» [12, 126].

Важливим осередком професіоналізації музичного життя Донеччини було місто Слов'янськ. Наприкінці XIX століття (за матеріалами Слов'янського краєзнавчого музею) в місті існували дві жіночі гімназії, у яких викладали музичні дисципліни. Це Перша жіноча гімназія, де працювали вчителі музики – М. Безпечнікова та Е. Крон, учитель співу – І. Коваленко, та Друга жіноча гімназія Янковської, де спів викладав М. Акімов, а музику – М. Кнепдлер. На початку XX ст. у Слов'янську існувало реальне училище, у якому діяли студентський хор та оркестр під керівництвом колезького регістратора Д. Шидловського. Але справжнім центром культури в місті були літні майданчики Слов'янського курорту.

Для популяризації курорту та організації дозвілля відпочивальників дирекція постійно запрошувала до Слов'янська відомих артистів та музикантів. Зі спеціалізованої газети «Сезонний листок Славянских минеральных вод» (видавалася з 1889 по 1916 роки) відомо, що «на Слов'янському курорті виступала балетна труппа М. Петіпа, грали: оркестр під керівництвом Д. Славінського, музиканти Варшавської та Петербурзької консерваторій, солісти Великої Московської опери, Тифліського казюнного театру й англійського цирку» [11].

Слов'янський курорт протягом багатьох років був своєрідним осередком культурного життя не тільки маленького містечка, яке не мало на той час професійних музичних навчальних закладів, філармонії чи оперного театру, а й усього краю. Концерти на курорті мали велике значення для становлення духовності та музичної освіченості, сприяли культурному підйому всієї Донеччини.

Ще одним із найстаріших міст Донеччини багатих на культурні традиції був Бахмут (Артемівськ), який на початку XX століття був столицею Донецької губернії. У другій половині XIX століття соціально-культурний розвиток Бахмутського повіту був зумовлений процесами заселення. Почалося активне господарське освоєння земель національними меншинами (сербами, волохами, євреями,

німцями) серед яких були військові, вільні переселенці, міщани й купці. Серед представників національних меншин певна частка мала високопрофесійну освіту, а саме музичну. У зв'язку з цим на початку ХХ століття в Бахмуті відкрилися музичні курси А. Д. Мерейнес, уже 1920 року в місті при Відділі народної освіти відкрито державну музичну школу за сприянням І. С. Ротенберга.

Цікавими є й факти започаткування музичної освіти в промисловому Краматорську. У дорадянські часи тут панувало приватне музичне навчання. Перша музична школа Краматорська була відкрита 1919 року в приміщенні «Казино» заводського селища, але проіснувала недовго. 1 вересня 1935 року католицький костюл міста переобладнали під Будинок піонерів, у якому відкрилися 8 гуртків (один із яких – музичний) та хор. У музичному гуртку гру на фортепіано викладала З. Ф. Румянцева.

«Отже, наприкінці ХІХ – початку ХХ століття музична культура Донеччини ще не виокремилася в окрему самостійну галузь художньо-культурного життя краю, і найчастіше була невід'ємним складником різноманітних синтетичних форм загальнокультурного плану» [12, 134]. Розвиток соціокультурної сфери Донеччини у 20–30-ті роки був спрямований на ліквідацію культурної нерівності різних соціальних верств населення, формування нових морально-естетичних цінностей.

1920-30-ті роки як на Донбасі, так і на території всього радянського простору, ознаменовані високим рівнем пропаганди комуністичної ідеології, яка своєю чергою стає базисним складником усіх сфер життя соціуму. Комуністична пропаганда на Донеччині, з одного боку, нівелювала особливості розвитку культури та прогресивної думки, певною мірою деформувала розвиток професійного мистецтва. З другого, була невід'ємним носієм просвітництва та вирішувала проблеми провінційного характеру соціального буття в регіоні методами естетичного виховання населення.

Після війни мережу музично-освітніх закладів складали головним чином міські, сільські, колгоспні будинки культури та клуби, матеріальне забезпечення яких було у скрутному стані. Не вистачало музичних інструментів, концертних майданчиків, бібліотечних фондів.

Вирішуючи питання професіоналізації культурно-освітніх закладів та у зв'язку з Постановою ЦК КП(б)У та рішенням Бюро обкома КП(б)У за 1947 рік «Про репертуар художньої самодіяльності культурно-освітніх закладів», Міністерством культури було вирішено: обласному Домові народної творчості та завідувачам міських та районних відділів культурно-освітньої роботи забезпечити в 1947-48 роках проведення районних, постійно діючих семінарів для керівників самодіяльних гуртків. Провести семінари у місті Сталіно, Горлівці, Костянтинівці, Маріуполі, Артемівську зі залученням викладачів – працівників театрів. Заняття на семінарах поділялися на три секції: театральну, музично-хорову та хореографічну. Тематика лекцій у музично-хоровій секції висвітлювала питання роботи хормейстера, організації роботи колективу, робочих планів, репертуару, хорового співу та практикуму з керівництва хором (оркестром). Читалися лекції з техніки диригування, значення постановки голосу, структури музичних творів, робота над технікою голосу (музичного інструменту) [4]. Отже,

регіональна культурна політика Донеччини в повоєнний період була спрямована на створення широкого спектру сфер музичного життя.

Наказом Комітету зі справ культурно-освітніх закладів №404 від 23 червня 1948 року поставлено завдання – відкрити при 16 технікумах культурно-освітніх працівників заочні відділи зі загальним планом набору у 2650 чоловік, затвердженим на 1948 рік. Провести облік клубних працівників, які не мають середньої клубної освіти, зобов'язати їх до 1 серпня вступити на заочні відділи та закінчити технікуми до 1 серпня 1951 року. Охопити в першу чергу заочним навчанням завідувачів районних, сільських і колгоспних клубів, інспекторів культурно-освітньої роботи, працівників парків культури. Приймати їх на заочні відділення без вступних іспитів з освітою за 8 класів на перший курс, за 9 класів – на другий, за 10 класів – на третій [5]. Але загальний рівень навчально-виховної роботи технікумів залишався дуже низьким. Так, у Сталінському культурно-освітньому технікумі викладання курсу «Мистецтво» та індивідуальне навчання гри на народних інструментах учнів клубного відділу не було організовано відповідно до навчальних планів і програм. Систему викладання мистецьких дисциплін було замінено роботою трьох гуртків, якими охоплено лише 50% учнів клубного відділу. Методична робота, яка передбачала відкриті уроки та інші форми обміну досвідом, не проводилася.

Отже, передумови становлення системи професійної музичної освіти Донеччини умовно склалися з трьох періодів: дореволюційного, періоду 1920-30-х років та повоєнного. Перший характеризується розвитком домашнього музикування, приватної музичної практики, музичною освіченістю учасників аматорських колективів, серйозністю репертуару концертних програм, пропагандистською діяльністю видатних діячів музичного мистецтва. Другий визначається повсюдним просвітнім рухом, пролетарською спрямованістю концертного життя та розквітом музичної самодіяльності. Третій, спрямований на вирішення проблем, пов'язаних із потребою у масовій освіченості населення, а саме музичного її складника, естетизації смаків населення. Період характеризувався нестачею освічених кадрів, низькою якістю викладання музичних предметів та розгалуженістю в керівництві системою освіти. Швидкий соціокультурний розвиток Донеччини кінця XIX початку XX століття йшов усупереч із культурним. Тому вже наприкінці 30-х років одним із головних завдань культурної політики держави стало створення в регіоні триступеневої системи професійної музичної освіти, яка почала інтенсивно розвиватися вже у повоєнний період.

Література

1. *Анненкова И. В.* Музыка как константа культурного пространства семьи в России XVIII – начала XX веков: автореф. дис. ... канд. культурологии: спец. 24.00.01 / И.В. Анненкова. – Саранск, Морд.ГУ, 2012. – 17 с.
2. *Бурдейна-Публика Т. В.* Становлення і розвиток професійних форм музичного життя Вінниччини як складової культури Подільського краю: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 26.00.01 / Т.В. Бурдейна-Публика. – Львів, 2009. – 20 с.
3. *Гердова Т. С.* Формування початкової музичної освіти як чинник музичної культури донецького регіону (кінець XIX – початок XX століття) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1553/62/>.

4. ДАДО (Державний архів Донецької області). – Р-4981. – Оп. 1. – Спр. № 3. – 89 с.
5. ДАДО (Державний архів Донецької області). – Р-4981. – Оп. 1. – Спр. № 7. – 146 с.
6. Енциклопедія Сучасної України. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. – 2008. – Т.8. – 716 с.
7. Кіреєва Т. І. Донбас: культура і мистецтво : Дослідження / Т.І. Кіреєва. – Донецьк, 1999. – 301 с.
8. «Кочегарка». – 1924. – 11 квітня (№ 82). – С. 3.
9. Мартинюк А. К. Диригентсько-хорова освіта в музичній культурі України другої половини ХХ століття: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.01 / А.К. Мартинюк. – Харків, 2001. – 20 с.
10. Мозговий В. І. Донеччина. Долаючи час і простір / В.І. Мозговий, В.П. Безродний. – Донецьк : Донбас, 2010. – 320с.
11. Стародубцева І. В. Участие интеллигенции в становлении и развитии курортов Юго-Восточного региона Украины (XIX –начало ХХ века) // [Електронний ресурс] / Наукові праці Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2010. – Вип. ХХVІІІ. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc-gum/Npifznu/2010_XXVIII/starodubceva.pdf.
12. Ущипівська О. М. Культурно-мистецьке життя Донеччини (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.): монографія / О. М. Ущипівська. – К. : ПАРАМАН, 2011. – 480 с.
13. Якимчук О. М. Становлення музичного життя Луганщини першої половини ХХ століття: виконавство, театральнo-концертна діяльність, педагогічні школи: автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства: спец. 17.00.03 / О.М. Якимчук. – Харків, 2010. – 19 с.

References

1. Annenkova, I.V. (2012). Music as a constant cultural space of the family in Russia XVIII – beginning of XX century. Extended abstract of candidate's thesis. Saransk: Mord.SU [in Russian].
2. Burdejna-Publika, T.V. (2009). Formation and development of professional musical life forms Vinnitsa region as part of culture Podolsky edge. Extended abstract of candidate's thesis. L`viv: NMA [in Ukrainian].
3. Gherdova, T.S. Formation of primary music education as a factor in the musical culture of the Donetsk region (late XIX – early XX century). Retrieved from <http://vuzlib.com/content/view/1553/62/> [in Ukrainian].
4. State Archives of Donetsk region. (1948). – R-4981. – Description 1. – Case 3 [in Russian].
5. State Archives of Donetsk region. (1948). – R-4981. – Description 1. – Case 7 [in Russian].
6. Encyclopedia of Modern Ukraine. (2008). Kyiv: Institute of encyclopedic research of Ukraine. (Vols.8) [in Ukrainian].
7. Kirjejeva, T.I. (1999). Donbass: Art and Culture. Donetsk: Donechchina [in Ukrainian]. «et al.»
8. «Kochegarka» (1924). Donetsk, 82, pp.3 [in Ukrainian]. «et al.»
9. Martynjuk, A.K. (2001). Conducting and choral education in the musical culture of Ukraine in the second half of the twentieth century. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv: Khar.SAC [in Ukrainian]. «et al.»
10. Mozghovij, V.I., & Bezrodnyj, V.P. (2010). Donetsk region. Transcending time and space. Donetsk: Donbass [in Ukrainian]. «et al.»
11. Starodubceva, I.V. (2010). Participation of intellectuals in the development of resorts from South-Eastern region of Ukraine (XIX-beginning of XX century). Proceedings of Zaporizhzhya National University, (issue 8). Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc-gum/Npifznu/2010_XXVIII/starodubceva.pdf. [in Russian]. «et al.»
12. Ushhapivsjka, O.M. (2011). Cultural and artistic life of Donetsk (end XIX – beginning of XXI century). Kyiv: PARAMAN [in Ukrainian]. «et al.»
13. Jakymchuk, O.M. (2010). Becoming the Luhansk region musical life of the first half of the twentieth century: performance, theater and concerts, teaching school. Extended abstract of candidate's thesis. Kharkiv: Khar.SUA [in Ukrainian]. «et al.»